

Тетяна Видайчук,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Київського університету імені Бориса Грінченка

ЛІНГВОПОЛІТИЧНІ ВИМІРИ ПОНЯТТЯ «МОВА» У СТАРОУКРАЇНСЬКУ ДОБУ

Сьогодні уявлення про те, що українська мова була тільки недержавною, неофіційною протягом тривалого періоду своєї історії, потребує істотних коректив. Проблема суспільного статусу української мови упродовж різних історичних періодів традиційно оминається при вивченні української мови, літератури, історії, громадської думки у школі; цій проблемі приділяється лише побіжна увага і при вивченні історії української літературної мови та стилістики у вищих навчальних закладах філологічного та педагогічного спрямування. Проте в історії нашої країни, а відтак і в історії розвитку української мови, наявні факти, які свідчать, що мова доволі чітко розумілась носіями як система засобів, здатна використовуватись відповідно до функціонального призначення, що в українців рано сформувалось усвідомлення своєї мови як національної, офіційної мови, мови всезагального спілкування. З огляду на це варто звернути увагу на окремі відомі і маловідомі історичні факти, що демонструють розвиток української мови, її становлення в різних функціональних сферах вживання, та на історичні події, які призупиняли хід мовної історії.

Наслідком консолідації фонетичних, значною мірою граматичних і лексичних ознак стало утворення живої української мови як *системи*. У говорах, що лягли в основу української мови, цей процес почався у VI – VII ст., а вже у XII ст. фонетична система української мови набула вигляду, який у найістотніших рисах зберігся до сьогодні [1, 28].

З 988 р., коли Київська Русь прийняла християнство і вступила в нову культурну епоху, починається історія *літературної мови* як суспільно

вагомого чинника розвитку культури і певною мірою державності. Виникає літературна мова, характерними ознаками якої є нормованість і функціональна диференційованість. Разом із християнством Київська Русь запозичила *церковнослов'янську писемно-літературну мову* – мову багаті писемної традиції, відбитої у конфесійних («Остромирове Євангеліє» 1056 – 1057 рр.), ораторських («Слово о законі і благодаті» Іларіона), житійно-повістевих (пізніше зібраних у Києво-Печерському патерику), почасти наукових та інших творах. Основу її визначала структурно відмінна староболгарська мова. Проте в ділові, юридичні документи («Руська правда»), художні («Слово о полку Ігоревім») та літописно-мемуарні (Галицько-Волинський літопис) твори усе частіше (повніше) проникали живомовні елементи, які від XII ст. почали фіксуватися в текстах інших жанрів і стилів, навіть конфесійних. У процесі взаємодії книжних і живомовних елементів сформувалася *давньоукраїнська літературно-писемна мова*, яка збагатила носіїв багатою богословською, церковно-релігійною, філософською лексикою, увібрала значну кількість запозичень зі старогрецької і почасти латинської мов, містила зразки книжного синтаксису, приклади стилістичної диференціації лексики.

Після монголо-татарського нашестя Україна-Русь поступово входить до складу Великого князівства Литовського, а з ним – до складу Речі Посполитої. Український народ, намагаючись зберегти національну самобутність, православну віру, дбає про розвиток освіти, писемності, культури. З кінця XV ст. започатковується, а в останній чверті XVI – XVII ст. набуває інтенсивного розвитку українське книгодрукування; у великих і малих містах виникають братства, які захищають інтереси православ'я, міщан; заснуються школи середнього типу – колегіуми. У Києві дві школи – Лаврська і Братська на Подолі – об'єднуються в Києво-Братський колегіум, який згодом трансформується в Києво-Могилянську академію.

У другій половині XVI – першій половині XVIII ст. грамотність стає нормою для більшості українців, в Україні запанували просвітницькі ідеї. Їх носіям були дворяни і міщани, як вірили у перетворюючу силу освіти, у своїх маєтках вони організовували гуртки учених, де обмірковували ідеї суспільного прогресу. Основним гаслом українських просвітителів було дати знання якнайбільшій кількості молоді. Підтвердженням цього є укладений у 1736 р. список студентів Києво-Могилянської академії, опублікований ще на початку XX ст. М. Петровим [2], із зазначенням: «якого стану», «звідки прибув», «скільки літ», «чий він син». Виявилось, що 75% – це діти посполитих, а решта козацької старшини, духівництва та інших заможних прошарків населення [3].

З XIV ст. в Україні функціонувало дві літературно-писемні мови: слов'яноруська і руська посполита; остання з XVI ст. відома як «проста мова». *Слов'яноруська літературно-писемна мова XIV – XVIII ст.* – це українська редакція церковнослов'янської мови, в основі своїй книжно-традиційна. Вона реалізувалася у стилях церковно-релігійного спрямування: конфесійному, почасти художньому (писаних «високим» стилем одах, драмах), ораторських творах, у житійно-повістевій літературі, науковій та ін. *Руська мова (руська посполита) XIV – початку XVI ст.*, близька до живої народної, була офіційною діловою мовою Великого князівства Литовського; нею писалися грамоти, інші ділові документи, почасти – повісті, житія, віршовані твори тощо. У першій редакції Литовського статуту (1529 р.) було прописано офіційний статус руської мови: «Писар руський має писати по руськи» [4, 61]. Із середини XVI ст., зазнавши глибшої демократизації, вона під назвою «*простої мови*» майже неподільно поширилась у діловому стилі (універсалах, актових книгах і документах, збірниках законів тощо), широко використовувалась у художньому (численних віршах, піснях, драмах, діалогах, легендах), літописно-мемуарній літературі, учительній («учительних евангеліях»), полемічній, церковних казаннях, наукових творах та ін.

Староукраїнська “проста мова” другої половини XVI – XVII ст. яскраво відбивала процес переходу до національної української літературної мови. Іван Франко називав цей період добою, «в котрій у нас народилася і почала гарно розвиватися *перша всеукраїнська, дійсно національна література*” і коли писали “мовою ... зрозумілою по всіх усядах Руси-України” [5, 174]. У XVI – XVIII ст. інтенсивно розвивалися жанри, у яких функціонувала *жива народна мова*: лірична поезія, бурлескні і сатирично-гумористичні вірші, інтермедії, лікарські і господарські порадики та ін. У процесі закріплення живомовної основи відбувалася поступова заміна традиційних «високого», «середнього», і «низького» стилів стилями функціональними (художнім, науковим та ін.), у яких провідною ставала диференціація за такими мовними функціями, як естетична, агітаційна, логічна, інформативна тощо.

Отже, доба XIV – XVIII ст. позначилася розбудовою літературної форми існування української мови, її нормуванням на основі не тільки книжно-писемної традиції, а й живого народного мовлення, інтенсивним жанрово-стильовим розвитком. До давньоруської культурної спадщини долучився європейський культурний контекст, який виразно виявився у стилістичних особливостях творів, їх тематиці, змісті тощо. Словник збагатився великою кількістю нової лексики, пов’язаної зі школою, освітою, книгодрукуванням, розвитком науки, мистецтва, музики і співу, з новими видами виробництва, удосконаленням форм державного життя, тощо; освічені українці засвоїли значну кількість мовних полонізмів, латинізмів, запозичень із мов Західної Європи. Фонетична і граматична системи української мови закріпилися у величезній кількості рукописних і друкованих текстів, були значною мірою навіть кодифіковані, зафіксовані у граматиках і словниках.

Названі явища і процеси яскраво відбивали усвідомлення українцями своєї мови як обробленої митцями слова, нормованої, стилістично розвиненої, такої, що має усі потенційні характеристики для використання в

офіційній сфері. Поняття «мова» набуло значення своєрідного синоніму до понять «Україна», «український народ» і, об'єктивно, передавало найточнішу інтерпретацію національних вимірів понять «мова», «культура».

Проте епоха Катерини II, ліквідація Гетьманщини, а з нею і надії на будь-яку автономію, у тому числі і мовну, поступово зникли. Докорінно змінили мовно-культурно-освітню ситуацію в тогочасній Україні такі дії російського уряду:

- 1763 рік. Указ Катерини II про заборону викладати «простою» мовою в Києво-Могилянській академії, і запровадження навчати мовою «по правилам господина Ломоносова».

- 1764 рік. Скасування Катериною II українського гетьманства, а з ним – ліквідація права здобувати освіту особам недворянського походження (ні козацька старшина, ні представники духовництва не мали права навчатися) та усунення від влади україномовних чиновників.

- 1765 рік. Ліквідація Катериною II козацького устрою на Слобожанщині та козацьких шкіл.

- 1766 рік. Синод видав суворий указ Києво-Печерській лаврі друкувати лише ті книги, які друкуються в московській друкарні та апробовані Синодом.

- 1769 рік. Синод заборонив Києво-Печерській лаврі друкувати букварі українською мовою і наказав відібрати у людей ті, що були вже на руках.

- 1782 рік. Катерина II створила комісію для створення в Росії народних училищ, завданнями яких було запровадження єдиної форми навчання та викладання «языка по правилам господина Ломоносова» в усіх школах імперії.

- 1784 рік. Синод наказує митрополитові Київському і Галицькому Самуїлу карати студентів та звільняти з роботи учителів Києво-Могилянської академії за відхід від «правил господина Ломоносова».

- 1789 рік. У Петербурзі з ініціативи Катерини II видано *Порівняльний словник мов*, у якому українська мова визначається як російська, спотворена польською [6].

- 1811 рік. Закриття Києво-Могилянської академії.

- 1847 рік. Розгром Кирило-Мефодіївського братства.

- 1853 рік. Здійснено російське видання Літопису Грабянки, у якому спотворено виклад української історії через те, що твір мав на меті показати українців як народ рівний з іншими, зі своєю давньою звитяжною історією, початок якої сягає ще епохи Київської Русі [7, 181].

- 1862 рік. Припинилося видання українського літературного та науково-політичного журналу «Основа».

- 1863 рік. Валуєвський циркуляр. Згідно з указом заборонялась публікація релігійних, навчальних і освітніх книг українською, однак дозволялась публікація художньої літератури.

- 1876 рік. Емський указ, згідно з яким видання творів українською мовою заборонялося практично повністю.

Уже перепис 1897 р. показав, що на 100 українців було лише 13 письменних.

Потужна мовна політика проводилась за формулою М. Карамзіна з його «Історії держави російської» – «существует единый русский язык, а в нем три наречия: великорусское, малорусское и белорусское» (що мала статус офіційної в Російській імперії) [8, 23].

Усі позитивні надбання давньо- та староукраїнської доби були швидко зруйновані державною політикою царської Росії протягом 1763 – 1876 рр., саме того періоду, коли відбувалось активне становлення нової української літературної мови. Для української мови єдиними повноцінними формами реалізації лишилися усні форми її побутування – живе мовлення народу та усна народна творчість, які й стали базовими для формування літературної мови нової доби.

Вагомий етап у розвитку української літературної мови – її староукраїнський період (XIV – XVIII ст.) – позначений двостороннім нормуванням мови і книжно-писемною, і живомовною традиціями водночас. Здобутками цього періоду є закріплення фонетичних, лексичних, граматичних особливостей системи української мови у рукописних і друкованих текстах різних видів і жанрів (у тому числі і лінгвістичних), усвідомлення українцями своєї мови як однієї з розвинених європейських мов, а відтак і формування національних вимірів понять «український народ», «українська мова», «українська культура», «українська держава». Саме це і спричинило ряд протидій імперського російського уряду проти України. Обмеження українського друкованого слова, відсутність шкіл з українською мовою навчання, статус української мови в Російській імперії не дозволяв закріпити єдиний правопис. У вжитку співіснували, змагалися і спричиняли дискусії різні правописні традиції (фонетичний, фонетико-морфологічний та етимологічний). Лише з набуттям державності на початку XX ст. виникла потреба вироблення правописного кодексу – чітких офіційно затверджених та обов'язкових для усіх правил орфографії. У 1919 р. на державному рівні було затверджено «Найголовніші правила українського правопису», розроблені І. Огієнком; ці правила відбивали усі типологічні ознаки української мови у порівнянні з іншими слов'янськими.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Півторак Г.* Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі / Г.Півторак // Мовознавство, 2010. – № 2 – 3. – С. 8 – 29.
2. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отделение II (1721 – 1798 гг.). Со введением и примечаниями Н.И. Петрова. – К., 1904. – Т.1. (1721 – 1750).
3. *Білодід І.* Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов / І. Білодід. – К.: Наукова думка, 1978. – 199 с.
4. *Русанівський В.* Історія української літературної мови. Підручник / В. Русанівський. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
5. *Франко І.* Говоримо на вовка – скажімо і за вовка // Зібр. творів. – У 50-ти т. / І. Франко. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 28. – С. 134 – 175.

6. Сравнительные словари всѣх языков и нарѣчий, собранные десницею Всевысочайшей особы. Отделение первое, содержащее в себе европейские и азиатские языки. – Ч. 1. – СПб., 1787. – Ч. 2. – СПб., 1789.

7. *Субтельний О.* Україна: історія / О. Субтельний – К.: Либідь, 1991. – 510 с.

8. *Наливайко Д.* Очима заходу. Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. / Д. Наливайко. – К.: Основи, 1998. – 578 с.